

УДК 343.85

О. М. ЛИТВИНОВ,

доктор юридичних наук, професор,
начальник кафедри кримінального права та кримінології
факультету підготовки фахівців для підрозділів слідства
Харківського національного університету внутрішніх справ

ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ

Здійснено функціональний аналіз запобігання різним видам злочинів, досліджено структуру запобіжного процесу в усіх його формах, встановлено залежність елементів системи запобігання, розглянуто об'єкти та суб'єкти профілактичного процесу. Запропоновано конкретні напрямки і форми оптимізації функціональних зв'язків через комплексне вирішення питань забезпечення режиму законності у запобіжній діяльності, створення ефективної моделі функціонування механізму та його апробації на практиці, вдосконалення організаційно-штатних структур суб'єктів протидії злочинності.

Ключові слова: аналіз, запобігання злочинам, система запобігання злочинам, об'єкт запобігання, суб'єкт запобігання.

На сучасному етапі розвитку нашого суспільства, який безпосередньо пов'язаний з процесами широких перетворень у всіх сферах соціальної практики, головним напрямком діяльності держави у сфері охорони прав, свобод та інтересів громадян стає запобігання злочинам. І небезпідставно саме запобігання злочинам є пріоритетним: злочини є найбільш соціально небезпечними діями; вони завдають шкоди життєво необхідним соціальним благам, заважають становленню та розвитку суспільних відносин.

Проблема запобігання злочинам будь-якого характеру або спрямування пов'язана з певними соціальними групами, індивідами, особистостями та життєвими ситуаціями, у які вони потрапляють. Запобігання у цьому сенсі є цільовим актом, зорієнтованим на ті чи інші категорії людей. Запобігання злочинам є специфічною соціальною системою. Її цілісне бачення та сприйняття як об'єкта відповідного організаційного впорядковуючого впливу допомагає позбутися абсолютизації внутрішніх закономірностей її функціонування та розвитку, підміни ефективності та її критеріїв проблемами структурних та функціональних змін і виводить на якісно вищий рівень з'ясування ступеня відповідності впливу системи на причини та умови вчинення злочинів її завданням. Як цілісна, система запобігання злочинам може розглядатися лише у тому випадку, коли дії державних органів та установ, громадських формувань і окремих громадян постійно координуються, як це притаманно соціальним системам та науковому управлінню суспільними процесами.

Ці проблеми останнім часом знайшли широке висвітлення у сучасній правовій літературі в роботах Г. А. Аванесова, А. Е. Жалінсь-

кого, О. Б. Сахарова, О. М. Бандурки, Л. М. Давиденка, В. В. Коваленка, А. П. Закалюка, О. Г. Кальмана, В. В. Голіни та ін. Але питання структуризації процесу запобігання злочинам залишились поза увагою дослідників. Проте, функціональна характеристика цієї системи має важливе прикладне значення, адже забезпечує можливість визначення спільних рис правоохоронної та запобіжної діяльності на основі інструментальної, методичної, методологічної та психологічної єдності основних організаційно-функціональних засад названих видів соціальної діяльності, якими є форма, об'єкт, предмет і суб'єкт діяльності. Тож розгляд запобігання злочинам з позицій та через призму функціонального підходу, а також виділення етапів і стадій запобіжного процесу становлять мету написання цієї статті.

Здійснюючи будь-який вид діяльності, суб'єкт діяльності реалізує відповідні суспільні потреби, що є об'єктивним чинником впливу на його діяльність. Якщо конкретний вид діяльності належить до певного соціального типу діяльності, то ця конкретна форма діяльності суб'єкта може й повинна бути співвіднесена з відповідним соціально-психологічним типом діяльності. Це означає, що вид діяльності вказує на певну сферу соціального змісту діяльності, який відповідає певній суспільній потребі, а форма діяльності являє собою конкретний процес, у руслі якого здійснюється реалізація суб'єктом певних потреб у рамках того або іншого виду діяльності.

Пристаюючи до дослідження структури процесу діяльності певного суб'єкта, необхідно передусім виділити форму здійснення цього процесу, в межах якої відбувається послідовна зміна різноманітних фаз і етапів процесу

діяльності. Таким є загальновизнаний підхід до поняття форми діяльності, вироблений соціальною психологією; його будемо дотримуватися надалі.

Традиційним є виділення у структурі запобіжного процесу двох форм запобігання злочинам: ранньої та безпосередньої [1, с. 20]. Скоріше за все мова тут повинна йти про види запобіжного впливу, підставою для виділення яких є характер об'єкта (індивідуального або колективного), який знаходиться на різноманітних стадіях «готовності» до вчинення злочину.

Форма запобіжної діяльності безпосередньо пов'язана з її суб'єктами. Запобігання злочинам – це різновид діяльності малих соціальних груп (колективна діяльність). Суб'єкти запобігання злочинам відносяться до груп із формальною структурою. Формою реалізації їх прагнень та інтересів є відповідна діяльність, яка також має формалізований (заздалегідь заданий) характер. У свою чергу, вона здійснюється у формі різних актів або дій, які регламентовані переважно кримінальним процесуальним законодавством. Через це можна говорити про процесуальну форму діяльності. Якщо ж запобіжні дії не врегульовані нормативно-правовими актами, форма цього виду діяльності буде мати непроцесуальний характер.

У процесі виникнення та розвитку будь-якої системи запобігання між її елементами встановлюється наступна залежність: властивості об'єктів запобігання злочинам – властивості засобів і форм її здійснення – властивості суб'єктів. Сутність залежності, що аналізується, полягає в тому, що якісна своєрідність певного криміногенного процесу, а також структури суспільства, де він проявляється, з необхідністю вимагає проведення специфічних запобіжних заходів, які можуть бути виконані певними суб'єктами.

Велике значення для запобіжної діяльності має правильний вибір об'єкта запобіжного впливу. У кримінологічній літературі спостерігається розбіжність поглядів щодо цього питання.

Поняття об'єкта запобігання злочинам окреслилося у спеціальній літературі порівняно нещодавно. У радянські часи спеціальних досліджень із цієї проблематики не проводилось. Навіть у фундаментальних роботах та кримінологічних розробках питання про об'єкт запобігання злочинам фактично не розглядалося, хоча очевидно, що воно є ключовим із точки зору ідеології, політики, стратегії й тактики запобіжної діяльності.

Внаслідок невірності цієї проблеми в науці мають місце суперечливі судження. Спостерігається ситуація, коли різні автори одне й

те саме явище називають або об'єктом, або предметом, а окремі – розглядають об'єкт і предмет як тотожність, категорії, що мають непринципові термінологічні відмінності. На цій основі склалася ситуація, коли, наприклад, протиріччя у суспільних відносинах називають предметом, а наслідки цих протиріч – криміногенні фактори – об'єктом запобігання злочинам. Вважаємо цю ситуацію такою, що потребує чіткого визначення.

Об'єкт – це філософська категорія, яка виражає те, що протистоїть суб'єкту в його предметно-практичній і пізнавальній діяльності [2, с. 911]. В. М. Садовський зазначає, що все те, що пізнається, становить об'єкт дослідження, оскільки воно ще не пізнане і протистоїть знанню [3, с. 181–182]. Але таке визначення об'єкта має занадто формалізований характер. Для теорії та практики правозастосовної діяльності недостатньо лише вказати на об'єкт запобігання злочинам, важливо розкрити зміст цього поняття.

Ті види суспільних відносин, які являють найбільшу соціальну цінність, охороняються за допомогою права, зокрема, кримінального. Тому в теорії кримінального права об'єктом злочину є суспільні відносини, які поставлені під охорону кримінального закону. Вчиненням злочину та настанням певного результату суспільним відносинам заподіюється значна шкода. Для відновлення або усунення такої шкоди потребуються матеріальні витрати, зусилля багатьох людей. Суспільство та державу це не влаштовує. Тому виникає система інших суспільних відносин щодо запобігання злочинам. Отже, ця система відносин також виконує охоронну функцію.

Відмінність між ними полягає в тому, що кримінальний закон має справу зі злочиним, а запобігання злочинам – з криміногенними чинниками – причинами та умовами, які сприяють вчиненню злочинів. Запобігання покликане усувати, нейтралізувати, блокувати ці причини та умови. Отже, об'єкт – це криміногенні чинники, на які спрямовано діяльність відповідних суб'єктів [4, с. 12–14]. Іншими словами, це те, на що безпосередньо впливають суб'єкти з тим, аби зменшити кількість правопорушень, запобігти конкретному реально можливому злочину, попередити його або припинити його вчинення.

Визначення ознак типових об'єктів запобігання злочинам значною мірою залежить від методологічних позицій дослідників. Оскільки радянська та пострадянська кримінологія спирається переважно на соціологічну парадигму і обоюдно суспільні відносини, вважаючи тільки

їх об'єктами злочинів, то й об'єктами запобігання визначаються різного роду недоліки у функціонуванні суспільних відносин [5].

Західні кримінологи гуманістичної орієнтації вважають об'єктами запобігання, насамперед, людські вади та соціальні хвороби, як успадковані, так і набуті у процесі життєдіяльності, хоча не заперечують також криміногенного впливу об'єктивних умов буття. Відповідно до цього як об'єкти запобігання злочинам розглядаються сімейне виховання дітей, субкультура малих соціальних груп, девіантна поведінка неформальних молодіжних об'єднань, неналежна ефективність правоохоронної системи, явища соціальної анемії, а також агресивність та егоїзм людей, психопатологія та акцентуація особистості, шкідливі звички тощо [6, с. 32–46].

На наш погляд, запобігання злочинам як вид соціальної практики і соціальна цінність відображає суспільні відносини з приводу і у зв'язку з протидією злочинності, тому саме вони (відносини), а не їх недоліки, є її об'єктом.

Особливим об'єктом запобігання є потенційні жертви злочинних посягань. Тут йдеться про так званий віктимологічний аспект. Віктимологічна профілактика – система взаємо пов'язаних, організаційно забезпечених державних, громадських та індивідуальних заходів, спрямованих на виявлення та усунення або нейтралізацію чинників, які формують особисту чи масову можливість стати жертвою злочину [7, с. 158]. За цим визначенням, віктимологічна профілактика поширюється на все населення країни, але насамперед – на численні групи підвищеного ризику, які характеризуються значною маргіналізацією або належать до неформальних об'єднань антисоціального спрямування.

Як вже відзначалося, у процесі функціонування будь-якої системи запобігання злочинам обов'язково встановлюється певна залежність між об'єктами, засобами, формами і суб'єктами цієї діяльності. Аналіз змісту останньої категорії також становить певний науковий інтерес.

Суб'єктами запобігання можуть бути усі юридичні та фізичні особи, які, не порушуючи чинного законодавства та природних прав людини, свідомо і цілеспрямовано здійснюють профілактику, припинення або запобігання злочинам [8, с. 100]. Суб'єктами запобігання злочинам є: в соціологічному плані – суспільство в цілому, колективи, групи, індивіди; в соціально-політичному плані – держава в цілому, державні органи та громадські організації, громадяни. Множинність суб'єктів, які розрізняються за характером, масштабом, формами та методами діяльності, – одна із суттєвих осо-

бливостей запобігання злочинам як системного утворення та виду соціальної практики.

З урахуванням різноманітності злочинних проявів, а також різноманітності причин і умов, які сприяють їх вчиненню, в ролі суб'єктів можна назвати: органи державної влади та місцевого самоврядування; правоохоронні органи; підприємства, установи та організації усіх форм власності; громадські організації та об'єднання громадян; окремих громадян.

Також усі суб'єкти запобігання злочинам можна поділити на спеціалізовані та неспеціалізовані.

До суб'єктів першої групи належать: правоохоронні органи (органи внутрішніх справ, прокуратури, СБ України, митні органи тощо); спеціалізовані громадські формування правоохоронної спрямованості [9, с. 107]. Ці суб'єкти забезпечують підтримання правопорядку в суспільстві шляхом реалізації правових норм, а також здійснюють запобігання злочинам шляхом застосування запобіжних заходів впливу. Для них це є одним із статутних функціональних завдань, не завжди головним, але обов'язковим. Так, наприклад, п. 2 ст. 10 Закону України «Про міліцію» [10] вказує на обов'язок міліції «виявляти, попереджувати, припиняти та розкривати злочини». У п. 6 цієї ж статті цей обов'язок деталізується через завдання «... виявляти криміногенні чинники, усувати їх, брати участь у правовому вихованні населення». Спеціалізованими суб'єктами запобігання злочинам слід вважати усі без винятку підрозділи МВС України.

Не викликає сумніву також необхідність виконання спеціально-профілактичних функцій органами та підрозділами інших правоохоронних органів.

Складнішим є питання про те, чи слід вважати спеціальними суб'єктами запобігання злочинам суди та прокуратуру [9]. Традиційно у кримінологічних дослідженнях з відповідної проблематики на це питання даються стверджувальні відповіді [11, с. 61]. Можливо, саме тому з подачі своїх радників Президент України у 1999 р. призначив Генерального прокурора України головою Координаційного комітету по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю. Більше того, прокуратуру багато хто вважає природним координатором дій усіх спеціалізованих суб'єктів запобігання злочинам [12, с. 61].

Вважаємо цю позицію доволі спірною. Узгоджені заходи, спрямовані на усунення криміногенних чинників, мають здійснюватись виключно під керівництвом виконавчої влади.

Тільки вона має необхідні для цього повноваження, технічні та матеріальні ресурси. Прокуратуру як вищий наглядовий орган у державі має бути усунуто від керівництва запобіжною діяльністю, адже природа та зміст цієї діяльності є саме управлінським. Координаційні повноваження прокуратури мають поширюватись лише на спільну діяльність органів, які здійснюють кримінальне провадження, з метою всебічного забезпечення законності та підвищення ефективності виявлення ознак злочинів, їх розслідування та попередження відповідними засобами.

Що стосується судової влади, яка створена аж ніяк не для боротьби зі злочинністю, а заради здійснення правосуддя, то згідно з Конституцією України суди є незалежними і підпорядковані лише законам. Ніякі інші міркування, в тому числі інтереси запобігання злочинам, не повинні впливати на судові рішення. Тож суд не можна вважати спеціалізованим суб'єктом запобігання злочинам. Резюмуємо: і прокуратуру, і суди необхідно віднести до неспеціалізованих суб'єктів запобігання злочинам.

До другої групи суб'єктів також належать: органи законодавчої влади; органи виконавчої влади; адміністрації підприємств, установ, організацій; громадські об'єднання; окремі громадяни [9, с. 107].

Головною функцією неспеціалізованих суб'єктів є здійснення загальносоціальної запобіжної діяльності в межах соціальної політики.

Ця діяльність поєднується із господарчою, організаційною, управлінською, культурно-виховною та іншими видами діяльності.

Завершуючи розгляд структури профілактичного процесу, слід звернути увагу на такі принципи **висновки**, отримані в ході дослідження.

По-перше, класифікуючи суб'єктів запобігання злочинам, потрібно враховувати їх функціональні взаємозв'язки та відсутність субординаційної підпорядкованості.

По-друге, основним призначенням спеціалізованих суб'єктів запобігання злочинам є боротьба зі злочинністю як вид соціальної практики (правоохоронної діяльності). Боротьба як активна форма протидії, є адекватною відповіддю реальній загрозі злочинності, умовно прийнятим засобом її утримання в межах соціально толерантної норми. Характер та зміст цієї діяльності обумовлює необхідність її ґрунтування на системі державно-владних інститутів.

По-третє, запобігання злочинам є антиподом боротьби зі злочинністю. Їй притаманні менш агресивні, більш соціальні форми протидії. Сприяючи реалізації охоронних функцій опосередковано та більш тривало у часових межах, вона є магістральним напрямком соціальної практики, який повинен розвиватись адекватно з розвитком правоохоронної системи. Основу цієї діяльності складають соціальні інститути та відповідні заходи, а пріоритет має надаватись широкому залученню громадськості до запобіжних і профілактичних процедур.

Список використаних джерел

1. Аванесов Г. А. Криминология : учебник / Г. А. Аванесов. – М. : Акад. МВД СССР, 1984. – 500 с.
2. Советский энциклопедический словарь : ок. 80000 слов / ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М. : Сов. энцикл., 1985. – 1599 с. : ил., карты.
3. Садовский В. Н. Методические проблемы исследования объектов, представляющих собой системы / В. Н. Садовский // Социология в СССР : в 2 т. – М. : Мысль, 1966. – Т. 1. – С. 164–192.
4. Голіна В. В. Попередження злочинності : лекція / В. В. Голіна. – Харків : Укр. юрид. акад., 1994. – 40 с.
5. Долгова А. И. Организация предупреждения преступности с учетом детерминации / А. И. Долгова // Вопросы борьбы с преступностью. – Вып. 47. – 1988. – С. 85–87.
6. Быргэу М. М. Опыт системного исследования профилактики преступлений. Современное состояние проблемы / М. М. Быргэу, А. Н. Литвинов. – М. : Юркнига, 2004. – 160 с.
7. Курс криминології: Загальна частина : підручник : у 2 кн. / [О. М. Джужа, П. П. Михайленко, О. Г. Кулик та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужа. – Київ : Юрінком Інтер, 2001. – 352 с.
8. Литвак О. Загальнотеоретичні підвалини спеціально-криминологічного запобігання злочинності / О. Литвак // Право України. – 2001. – № 5. – С. 97–103.
9. Быргэу М. М. Организация профилактики преступлений органами внутренних дел: концептуальные основы, практика, перспективы совершенствования (опыт Республики Молдова) : монография / М. М. Быргэу ; под общ. ред. А. М. Бандурки. – Харьков : Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2004. – 254 с.
10. Про міліцію : закон України від 20 груд. 1990 р. № 565-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/565-12>.
11. Криминологія : підруч. для студентів вищ. навч. закладів / [О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужа. – Київ : Юрінком Інтер, 2002. – 208 с.
12. Рощина І. Нове у законодавстві України і перспективи запобігання злочинності / І. Рощина // Право України. – 2004. – № 3. – С. 60–63.

Надійшла до редколегії 04.06.2014

ЛИТВИНОВ А. Н. ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Проведён функциональный анализ предотвращения различных видов преступлений, исследована структура предупредительного процесса во всех его формах, установлена зависимость элементов системы предотвращения, рассмотрены объекты и субъекты профилактического процесса. Предложены конкретные направления и формы оптимизации функциональных связей через комплексное решение вопросов обеспечения режима законности в профилактической деятельности, создание эффективной модели функционирования механизма и его апробации на практике, совершенствование организационно-штатных структур субъектов противодействия преступности.

Ключевые слова: анализ, предотвращение преступлений, система предотвращения преступлений, объект предотвращения, субъект предотвращения.

LITVINOV A. N. THE FUNCTIONAL ANALYSIS OF THE PREVENTION OF CRIMES

The functional analysis of the prevention of various crimes is conducted, the structure of warning process in all its forms is investigated, the dependence of the preventive system elements is established, objects and subjects of preventive process are considered. The content, the main directions of the system, element and component structure, characteristics and significance of some static and dynamic elements of crime prevention activity are determined.

The essence of functional analysis for considering the legal phenomena is determined by comparing it with the system, the structural and mechanistic approach, modeling, etc., on the basis of which the constituent elements of mentioned mechanism are structured, namely the legal means, functions, forms and methods of influence, operating environment, means of optimizing and improving activity. Separate aspects of the current state of legal provision of crimes prevention are analyzed and directions of its perfection are determined. The practice of the enforcement mechanisms realization of crime prevention in the activities of law-enforcement agencies is characterized; particularly it's activity of internal affairs agencies. The sphere of profile criminological functions is outlined and methods of criminological effect are systematized, the specificity of their effects on the functioning of the crime prevention mechanism is determined.

Specific directions and forms of optimization of functional connections are proposed by complex decision of issues of ensuring the legitimacy procedure in the prevention activities, the creation of effective model of the functioning mechanism and its testing in practice, improving the organizational structure of the subjects of criminality counteraction. According to the results of the research the recommendations aimed at optimizing the theoretical and legal base and practical activities on crimes prevention are given.

Keywords: analysis, prevention of crimes, system of crimes prevention, object of prevention, subject of prevention.